

ETT OCH ANNAT

OM

WERMELANDS BERG

OCH

KROPPA KUNGSGÅRD

Ett och annat

om

WERMELANDS BERG

och

KROPPA KUNGSGÅRD.

—
(Afstryck ur Wermelands Allehanda.)

—
Kristinehamn,
H. Halls Boktr.-Aktieförlag.
1875.

Den om Wermelands historia mycket förtjenta Erik Fernow författade 1764 såsom akademisk afhandling, en Historisk-Topografisk beskrifning öfver Wermelands berg och Filipstad. Den har rätt mycket att meddela; men är sällsynt och språket och formen gör den dessutom numera föga njutbar för allmänheten. Uti sin Wermelandsbeskrifning 1773—1779 har samme man gifvit goda underrättelser om sin födelsebygd, i synnerhet från senaste århundraden, då allt samlas som på många ställen finnes anfördt.

Äfven vår uppsats — ämnad för en tidning — har icke något högre anspråk än att meddela "ett och annat" från tider, som äro minst kända, till sådan fullständighet och i så godt sammanhang som källorna tillåtit. Vi ha känt oss uppmuntrade härtill af några ord som en vän skref till Fernow 1764:

"Landsorters beskrifningar i Fädernes-landet kunna ej annat än fägna
Tess vettgirige Inbyggare, som icke
vilja räknas för främmande inom sig
sjelfva."

Det vidsträckt högländ, inneslutande Sveriges förnämsta bergslager, som reser sig på södra stranden af Dalelfven och sänker sig mot Mälarens och Hjelmarens lågländ samt i Nerike någorlunda brant stupar mot Svartåns dalgång, utbreder sig öfver Wermland. Framstrykande utefter Klar elfvens strömfåra, skjuter det omsider låga kullriga åsar ner till Wenerns nordöstra stränder och danar derå små kringgårdade slättbyggar vid oansenliga elfvar och bäckar, hvarefter det drar sig undan bakom Skagern in på Tiveden. Det inre af detta högländ bildar en sammangyttring af sjö- och strömdalar med riktning i norr och söder. Af dessa betecknade fordom den ansenliga Svartelfven gräns mellan Wermland och tillstötande landskap, lemmande i det obestämda till hvilket landskap den byggd rätteligen borde räknas, som efterhand uppstår vid dess sidor. Så väl Klar elfsdalen som Weners stranden äro fornbyggar i Wermland, icke så högländet. Vi skola åskådliggöra detta genom angifvande af åldern för kyrkorna å detsamma. Nysunds kyrka vid Lethelfven byggdes 1638, hvarvid dock bör anmärkas, att ett kapell, Skogsbo, ödelades af Gustaf Wasa. Karlskoga socken

bildades vid Möckeln mellan 1580—94, Karlsdals kapell 1737, Bjurkärens 1643, Kroppa mellan 1584—1624, Lungsund 1643, Nyed 1594, Elfsbacka 1728, Gåsborn 1600, Råms 1786, Sunnemo 1653, Gustaf Adolfs 1780, Grythytte 1633 och Hellefors 1674. De angifna årtalen visa huru gles befolkningen länge var å detta vidsträckta område. Norra delen deraf låg säkerligen alldeles öde, då Karl IX började bosätta Finnar der. Något annorlunda har förhållandet varit med de vestliga och sydliga utkanterna, de som gränsa till Ulleruds socknar vid Klarelfven, eller till Alsters, Fogelviks och Wäse socknar vid Wenern. Stenkummel äro här och der tillfinnandes och träffas ännu i Brattfors socken, visande att redan under hedniska tidehvarvet människor fäst sina bopålar i dessa aflägsna men natursköna nejder. Lungsund, delvis Kroppa, Bjurkärn och Karlskoga socknar äro afdelade å den s. k. Warnums skogsbygd, medan Nysund är bildad af Rudskoga och Wisnums utmarker. Uti ingen af dessa saknas helt och hållet kvarlevor från förkristen tid. De lösa fornsakerne, bestående af stenviggar och klubbor med skafthål, träffas djupare in än de fasta, antydande måhända att fäbodar varit uppslagna vid sjöar och elfvar, och att man der idkat jagt och fiske. Redan 1268 omnämnas Mykrisbodar, nuvarande Karlskogaorten, som än räknades till Wernland än till Nerike. Folket från Wenersstranden och

Nerikeslätten hade således mött hvarandra här. Ett likadant förhållande egde snart rum högre upp i skogsmarkerna, när Wernlands "Berg", d. a. bergslag, uppstod. Vattendragen i deras många förgreningar ha älfven der lockat människor in i hjertat af ödemarkerna. De ha funnit sköna viloplatsar för sommarvistelse och omsider till varaktig bosättning. Skogsströfvare ha af en slump träffat i dagen liggande malmstreck. Så är det en allmän saken, att en för dräp landsflyktig riddare, som benämnas Peder Pors, upptäckt Persbergets malmfält. Trött hade han inslunrat och drömd, att han hvilade på en skatt. Upptäckten skaffade honom — såges det vidare — frihet från sin landsflykt, sedan han genom utskickade låtit fyndet komma för konungens öron med denna obestämda hänvisning på sin vistelseort:

Det ligger en Riddare på en ö i Östersjö
Och äter fisk utan salt och brö.

En holme i den lilla Östersjön har ännu namn af Riddarön efter honom.

Noreberg eller Normarksberg säges blifvit uppdagadt genom en bocks skrapande i mossan, hvarvid malmådern blottats.

Norskog var det närmast belägna jernberget. Konstförfarna män hafva rimligtvis derifrån kommit och lärt skogsboerne att bygga hyttor i små vattendrag i närheten af de funne malmbergen och en byggd har uppstått, under

Det har då också rimligen egt samma förmåner, som varit andra berg förunnade. Egna privilegier förutsätta en uppnådd viss grad af utveckling. Wermelands Berg har veterligen icke bekommit sjelfständigt erkännande före 1413, då Erik af Pommern utfärdade ett skyddsbref, som efter Fernow meddelas: "Wij Eric meth Gudz nadhe, Danmarks, Swerighes, Wendes oc Godes Köning oc Hertugh i " " " helse alle män som thetta bref höra eller se kierlighe meth Gudz oc wor nadhe oc kundgiøre alle män at wij hafwe taghet them af Järnberghet i Wermelände oc thes godz, hjon oc tienare i wor synnerlighe wärn, frid oc hägn, them serdeles at werne oc beskierme och wne wij them oc gör alle sådane frihet, privilegia, nade och frälse i alle made at nyde oc brughe som de nyde, som bygge oc bo upå andre Järnberg i Swerighe, war rätt wforsysmeth. Ty forbyde wij alle Fogadhe oc Ämbezmän oc alle andre oc hvar the hilst äre them af förenemde Järnberg ämod theenne wor nadhe oc willa i nagre made at hindra eller wförrätte vnder wor vrede oc Königlighe häfnd. Dat. Stockholm Anno Domini MCDXIII Dominica Palmorum Nortro Sub Secreto." Detta år torde således angiva den tidpunkt, då "Berget" nått den förkofran att icke blott egen kyrka, men ock ett sjelfständigt gäll här upprättats. Den kyrkliga kommunen var väl en orts borgerliga myndig-

hetsförklaring. Wermeland utgjorde vid denna tid Drottning Filippas lifledning.

En både gammal och mycket utbredd sagan förtäljer att redan före digerdöden, 1350, på Wermelands Berg funnits kyrka och prest. Den senare, Herr Anders, skall jemte nästan allt folket fallit offer för sjukdomen. Vid Nordmarkshyttan såges alla dött utom en dräng och tvenne pigor; vid Yngshyttan har endast en hustru blifvit vid lifvet o. s. v. Ehuru föreställningarna om den "stora" döden i allmänhet torde vara öfverdrifna; så synes likväl de anförda berättelserna i sig sjelfva icke orimliga, ty någon talrik befolkning hade denna orten icke, endast några hushåll vid hvarje hytta. De kunna derutöfver vara ganska trovärdiga; en tilldragelse af så gripande art har twifvelsutan fäst sig i efterkommandes minne, och troget lemnats till följande slägtleder. Det är till sist också påtagligt, att en byggd, belägen flera mil inne i ovälgade ödemarker, så godt som från sin första tillvaro egt åtminstone en invigd begravningsplats för sina döda och en helgedom för de lefvande, äfven om prest blott några gånger på året besökt dem. Då kyrkor och prester i Wäse och Ölme hade uppbörd i Wermelands Berg; så kan man förmoda, att det presterliga biträde som erfordrats mottagits från dessa församlingar innan egen prest hunnit anställas. Uti registret på prester-nas och kyrkornas uppbörd i Wermeland, upp-

rättadt 1540 för reduktionsverkets skull, omtalas uttryckligen prest derstädes. Det heter nämligen: "prestens upbörd på Wermelandz Bergh 14 fiat jern thil föde oc kläder." Uti samma register heter det vidare: "Wäsehärads stomps upbörd: Erik ij Asphyttan skytter 2 hundra jern; Wäsehärads kyrkas upbörd Nils Björk på Bratfors 2 $\frac{1}{2}$ hundra och till Fogelviks kyrka lika mycket, Ölme härads upbörd; Jens på Asphyttan jern 2 hundra; Biskopsstolen i Skara: Bratfors på Berget" o. s. v.

Om de stadgar som gällde, om vidden och beskaffenheten af den bergshandtering som här idkades under medeltiden m. m. känna vi naturligtvis föga. Man kan dock veta att ställningen någorlunda liknat den i andra bergslagsorter i dessa stycken. Här har funnits — hvad skyddsbrefvet omtalar — en konungens fogde, som, jemte 12 välbetrodde män, hade att tillgodose konungens rätt och bergets bästa, ordnings vidmakthållande och straffande af förbrytelser, samt att vaka öfver jernets vigt och beskaffenhet m. m. Fernow berättar en sägen, att efter digerdöden folket var så förminskadt till antal, att 2 qvinnor måste insättas i nämnden, hustru Walborg vid Nordmarkshyttan och Karin från Kahlhyttan och tillägger, att de egt synnerligt förtroende för sitt omdöme.

Under de sista Sturarnes och Konung Gustafs första regeringslid var en Björn Pedhersson fougthe paa Wermelandtz Berg, den förste

vi känna till namnet. På Herredagen i Westerås 1527 var han ombud för Wermelands Berg tillika med bergsmannen Söfferin Bagge. De voro på konungens befallning uppsände med privilegierna, hvilka den 29 Juni från Westerås fingo stadfästelse. Den lydde efter ett bristfullt exemplar*) så: "Wij Göstaff mitt Guds Naadhe, Sweriges oc Gotthes . . . Koning, görom wetterligt, at wij aff synnerligh gunst oc naadhe hafwe wnt, tilsagt oc stadfest, oc will mitt thetta wort opna briff wnom tillsägiom oc stadfestom the goda mans privilegia, som paa Wermilandz Berg boo oc byggjandes äre, hwad helst the äre eller nempnas kunna oc them aff framlidnom Koningenom och riksens föreståndare witterliga wnte oc gifne äre at the schola wijdt fulla macht bliffwe wijdt allis theris puncthe oc innetällelse saadan paa andra jernbruker i wordt Sverige, saa at the måghit haffwa frii marcknatt om alla lageliga oc frii kopslaga mitt them som dem waror föra. Teslikes tagom oc ananom wij tisi wora älskelige wndersaathare förnempde Wermelandz Berg Bergsmän med Hustrur, Barn, Hjon, Legefolke, . . . rörlig och örörlig, hwar thet hilst är eller wara kan som them retteligen tilhörer uti wor Koningliga hingn, beskierm oc försvar, förbiudandes alle hoo, the hilst är, eller wara kunna, som för våre skull gjöre oc låthe,

*) Handl. rörande Sv. Hist. 1 serien p. 224.

förnempde wermilands bergs män på sådana privilegia oc friheter eller marknatt som för skrifne staar, hindre eller hindrelathe i någon motthi widt wor ogunst thy til wisso lätthe wi hingia wort Secret neder för thetta breff, gifne uthi wor stad Westerbis om onsdagen nest efter Johannes Bap: dag anno 1527.“

Åtskilligt af hvad här anförts visar tillbaka på förhållanden, som under katolska tidens sista århundrade egde rum och kanske ännu längre gjort det. Sak samma gäller också för teckningen å hyttorna på Wermelands Berg i den första jordeboken af år 1546. De voro: Brattfors-hyttan, Fogde, Norbergs, Finnis, Wiik, Ny, Önnis, Borgens, Sax, Tozebäcker, Gamla Kroppens, Nya Kroppens och Asphyttan. Gruvfälten voro Norbergs eller grufvorna norr i marken och det östra eller Persberget. Vid det förra hade de fyra förstnämnda hyttorna beqvämast att hemta sin malm vid det senare de öfriga. Dessa hyttor ha varit i gång under medeltiden, och voro spridda öfver ett icke så litet område helst vid små vattendrag; ty konsten att bygga vattenverk var ännu ringa och behofvet af kraft icke stort. Grufvorna ha varit samfild egendom här som annorstädes för alla bergsmännen. Hvar och en för ännu med sina tjenare till Berget och brände lös malmsten efter sitt behof. Men det synes icke osannolikt, att bönderna i kring-

liggande härader såsom hemslojd idkat någon jernstillverkning, alldenstund jernuppbörden inom dem var så betydlig. Sjelfva hyttorna voro troligen af samma utseende, som de multimmershyttor, hvilka från fordom äro oss bekanta, men konstlösare alldenstund masugnspipor ännu saknades eller voro helt låga. I folkföreställningen å orter, t. ex. Dal, der icke nya erfarenheter kunnat förtränga gamla intryck, ha dessa ursprungliga hyttor källelik form, byggda af uppresta stockar och med rymlig öppning öfver den murade grufva, i hvilken malmen smältes. Denna bild torde dock snarare motsvara den egna hård, hvaruti allmogent tillverkade sitt husbehofsjern. Med dessa drömlika minnen blandar sig också ofta andra ännu äldre om konstfärdiga dvergar, som bo i bergen, och understundom ännu låta sig se i skogarne.

Det är antaget som visst att på Gustaf Wasas tid infördes tackjernstillverkning i våra bergslager och stångjernssmidet. Sättet för jernstillverkningen var under medeltiden uteslutande det s. k. osmundssmidet, som sedan länge öfvades jemte det förutnämnda. Derigenom frambragtes i små fårskor genast smidbart jern, som med handslaggor uthamrades till små jernstycken kallade osmunder, som för handeln och skatten räknades och fatades. Ett fat innehöll 400 osmunder och vägde 20 lisp., 12 fat utgjorde 1 läst. Malmen smältes troligen länge nog till hufvudsaklig del med ved. Bågarne

drefvos i bergslagen med vattenkraft, men för hemsjöiden säges handblåster, såsom vid en vanlig klensmedshärd, oftast blifvit brukad. I penningefattiga tider var detta osmundsjern *) en särdeles både lämplig och begärlig bytesvara. Nora kyrka, Bro hamn vid Warnums kyrka och Skeppundsöden i Brattfors angifvas såsom mötesplatser mellan bergsmännen och den landtbrukande allmogen, äfven mycket af lägset boende. Uti ett konung Gustafs bref till fogden på Dal Lasse Svensson år 1541 tillstodjes "*head aldrig varit förbudet*" för allmogen på Dal, att med fetalier fara till Kronones berg der i Wermland och byta sig till jern och sedan med samma jern som de på Kronones berg tillbytte söka in i de norske städer, der att hemta deras nödtorfter". Handeln bedrefs ännu, som man ser, på samma ursprungliga sätt som skett troligen från hedenhös. Varorna fingo söka sig fram till kuststäderna genom många mellanhänder och på många skilda vägar. Näringarna lågo också i linda, dess särskilda grenar voro så hopblandade, att ingen af dem med kraft kunde öfvas. Konungarna sökte väl genom förbud mot landhandel och genom städers anläggande bringa dem, särdeles handeln i bättre skick; men de nödvändiga vilkoren fattades ännu länge: vägar för samfärdseln och penningar för varubytet.

*) Ett jern gällde 1 penning 1354.

Alla sina bemödanden oakadt måste därför konung Gustaf på borgarnes i Stockholm besvär bekänna, "att så omöjligt det är för de gode män der i Stockholm att få oss alla de ulfvar i skogen löpa, lika så omöjligt är det oss att afskaffa alla de landsköpare här i landet". Det var nämligen den enda möjliga utvägen. Konungen gjorde hvad han kunde till allmogens stora missnöje.

Vi skola här efter anföra några handlingar, som röra Berget från Konung Gustafs tid. Vi hafva redan uppräknat de från medeltiden nedstammande hyttorna såsom de 1546 nämnes. De voro 13 till antalet. Två år senare hade den 14:de tillkommit, nämligen Haborsbeckshytta. Vid hvarje funnos några stycken bergsmän, som tillhopa utgjorde en rote. Det talas sålunda om en gård i Asphytte rote, och längre fram om vestra fjerdings i Asphyttan. Man finner dem också vara delade i 3:dje-, 5:te- och 6:te-delar. Det är nämndt att Anders Månsson i Åkerbo 1541 gjorde räkning för jernskatten af Wermlands Berg, Wisnums härad och Warnums socken, ändock Wermland hade samtidigt sin egen landsfogde, Amund Jonsson vid namn. Några år derefter har detta upphört, och tvenne landsfogdar omtalas. Den uti Östra Syslet har bestyr äfven på Berget. Han heter då Anders Rolfsson. Till honom skrifver konungen 1547: "Vet Anders Rolfsson, att här hafver några af

våre undersåter af Wermelands Berg hos oss varit och klageligen tillkännagifvit, att de icke kunna blifva vid och hjelpa sig med den värdering, som der skedd är på jernet, som der hos dem faller, efter det skall vara aldeles för lätt och ringa satt. Så förundrar oss att du icke derom beställt hafver som skäl vara kunde, och att de som sådan bergsbrukning hafve, måtte icke platt förderfvade blifva, gifvandes oss och tillkännå om all lägenhet der nere i den landsändan och in emot gränsen". Om samma jernskatt skriver Konungen ytterligare några år senare, 1552, till dåvarande fogden öfver östra sysslet Harald Lake och med anledning af bergsmännens framburna besvär: "Vi ha förstätt — Harald Lake — af din skrifvelse, att bergsmännen uppå Wermelands Berg och heldre gifva oss uti skatt osmundsjern än tackjern och låta de oss förstå att de för någon tid sedan gifvo oss 10 fat och ett halft hundrade osmundsjern och i stället gifva de oss nu 20 Skeppund, 4 Lisp. tackjern. Så efter de icke hafva i din skrifvelse låtit oss förstå huru mycket osmundsjern de vilja gifva oss igen för de 20 Skeppund tackjern, derföre kan vi icke uppå denna tid annat svar gifva utan vele och bjude dig att du ramer vårt bästa med denna jernskatt, det bästa du kan. Och må du det veta att denne brefvisaren hafver sagt, att menige bergslaget bjuder dig uppå våra vägnar 15 fat osmundsjern

för de 20 Skeppund tackjern de utgöra plägar, och efter vi icke fullligen veta hvilket vilkor et profeteligare år, antingen att man annammar tackjernet eller osmundsjernet, utan ställe saken till dig och förmoda du härutinnan vårt bästa vetande varder". Detta skattejern skulle fogden i tid låta komma till Elfsborg. Vi finna af dessa skrivelser att bergsmännen för detta skattat med 10 fat och ett halft hundrade, men att fogden uppsatt dem till 20 Skeppund tackjern, hvilket de ansågo för högt, eller för svårt att åstadkomma; men voro villiga att gifva 15 fat osmundsjern.* Vidare finna vi att tackjernstillverkning var allmän, men att osmundssmidet föredrogs. Skälet hafva vi redan angifvit.

Af år 1557 ha vi ock några uppgifter om jernskatten. Wernland hade då tre fogdar: två landsfogdar och en bergsfogde; Peder Nilsson till Säfälle (Ros) i Vester-Sysslet, Olof Stake i Öster-Sysslet och Peder Arvidsson på Wermelands Berg. De två förstnämnde voro ansedde frälsemän inom orten, och den tredje räknar ännu talrika afkomlingar ibland oss under namnet Roman. "Desse efter efter-skrefne fougte — heter det — halva osmundsjern udij opbörd 1557; Olof Stake 5 läster, 3 fat, 55 osmunder; Peder Nilsson 5 läster, 4

*) Redan 1527 måste hvarje bergsman utgöra en gård af 100 jern till riksens gelds betalning. Handl. rör. Sv. Hist. sid. 291.

fat, 28 osmunder; Peder Arvidsson 2 läster, 7 fat, 1 hundra, 12 osmunder, men derjemte 28 Skeppund tackjern, och ytterligare tillägges, restantier efter 444 foror malm som uppsmåla till 112 Skeppund, summa 140 Skeppund tackjern.“ Detta tillägg gäller konungens egna verk, hvarom skall vidare talas. Med tackjernas tillverkningen gick naturligtvis stångjernssmidet hand i hand. Om stångjernsuppbörden samma år heter det: "Olof Stake i Östersysslet restantier pro anno 1556, 20 Skeppund; Peder Arvidsson: är tillsmidt 60 Skeppund tackjern till 45 Skeppund stångjern.“ Även detta gälde konungens verk. Wermelands Berg utgjorde som vi se ett eget fögderi och fogden bodde på Aspa gård eller Asphyttan, hvarst konung Gustaf hade hytta och hammare. Under fögderiet lydde 74 skattebönder och 3 torpare. Man har af uttrycket skattebönder föregifvit att inga bergsmän skulle ha funnits i Wermelands Berg; men såväl bergslagens privilegier som konung Gustafs anförda bref ådagalägga grundlösheten af detta påstående. Uttrycket är helt säkert en tillfallighet, och så mycket mer berättigadt, som sannolikt någon angränsande socken hörde till Peder Arvidssons befallning, eller åtminstone Warnums skogsbygd. Konungens egna verk vid Asphyttan fordrade ju arbetskrafter, hvarom redan de 444 lassen malmsten vittna som förekomma uti ofvannämnde redogörelse. Sex år senare eller 1563

då Nils smed var fogde och redogjorde för brudskatten, är mantalet, 62 bergsmän, 37 husmän och 7 torpare. Tre torpare voro fattige, de återstående betalade 412 mark.

År 1569 kom Hertig Karl i besittning af hertigdömet och med honom vaknade alla näringar till lif och förkofran. Hertigen uppträder såsom den driftigaste och insigtsfullaste bergsmannen. Hans många anläggningar krafte hans personliga närvaro, han såg med egna ögon hvad som brast, hade vilja att afhjelpa detsamma.

Den 9 Februari detta år utfärdas privilegii bref för Wermelands Bergs män, om fri handel vid Nora kyrka och de förordas hos konung Johans fogde der. År 1573 d. 23 Jan. stadfästes från Örebro konung Gustafs privilegier*). Af Nyköping den 23 Januari 1581 utlofvas, att ho som upptager grufvor af silfver, koppar, jern eller annan malm skall den fritt bruka och Hertigen skall först köpa malm af dem.

*) Vi Karl etc. etc. göra vederligt att våre undersåter, som på Wermelands Berg boendes äro, hafva haft deras Bud här hos oss och låtit presentera ett vår salige och höglodlige hos Gud i äminnelse käre Herr Fader privilegiers bref, upå hvilket de vår confirmation och stadfästelse ödmjukeligen begärt hafve, hvilket och vi icke hafve velat dem förneka, utan velo härmed aldeles confirmera och stadfästa alla de privilegier och punkter som dem uti högstberörde vår salige Herr Faders bref gifne och förunte äro, och befalle våra befallningsmän alla som nu äro och här efter kommandes varda, att de emot ofvan bemänte breis innehållelse intet göra eller handla vid vår ogunst. Der hvar och en vet sig efteråtta.

Den 2 Nov. 1582 utfärdas från Tingvalla, öppet bref för menige bergsmän på Wermelands Berg, några vilkor och friheter:

1) De fingo sina drängar frie från utskrifning, derest icke utländsk krigshär infaller i landet.

2) Bergslagen blef fri ort, "så att alle de som i andre landsändar ofelige blifva och dit söka om frid, måge der fri, felige och säkre till lifvet vara, så framt gerningen är och finnas kan sådan, som frid bör njuta och medgifvas."*)

3) Alla som vilja anlägga hyttor få 6 å s skattefrihet; dock att ingen med ny anläggning må skada de gamla hyttorna.

Uti 1574 års redogörelse för rântan af Öster sysslet och Bergslagen uppräknas hyttorna. De voro då 17 till antalet utom Asphyttan, som hade egen förvaltning och redogörelse. Fyra nya hade således tillkommit efter 1548, Bulhyttan, Kalhyttan, Långbans och Herrhults hyttor. Tre torpare omnämnas, Gåzeborena, Sjelsbacken och Bjurbäcken. Och det heter uttryckeligen, "mera finnes icke i bergslagen."

Från år 1584 hafva vi en värdefull handling om samma ort, nämligen en fullständig jordbok. Detta år hade en ny skatläggning

*) Å andre sidan dömes rätt ofta personer för mindre förtytelser att på längre eller kortare tid sändas till bergslagen "att tråla".

skett och årliga rântan blifvit förökt uti Östersysslet. Vid denna förrättning voro tillstådes: stfåhållaren Schering Eriksson Arp till Nynäs, (Kils sn) Per Nilsson Gyllenstråle till Hammar (i Bro sn), fogden Ambjörn Nilsson samt häradsnåmd.

Wermelands Berg bestod af tre delar: Fernebo socken, Warnuma skogsbygd samt Boderna. För hvar och en redogöres särskildt.

Fernebo socken, följande hyttor: Brattfors (två delar i den voro bortförlänta: Erik Amundson en del, herr Anders Kyrkoherren en del); Bulhyttan 4 delar; Kalhyttan 5 delar; Wikhyttan 4 delar; Kjutthyttan 2 delar; Habbolshyttan 3 delar; Finshyttan 2 delar; Fogdehyttan 4 delar; Norebergshyttan 4 delar; Långebors 6 delar; Gåzeborshyttan 4 delar; Saxåhyttan 3 delar; Bårshyttan 4 delar; Tårskäckhyttan 3 delar; Önshyttan 7 delar; Nyhyttan 3 delar; Gamle Kroppan 3 delar; Herrehultshyttan 3 delar; Asphyttan 4. Alla dessa, heter det, hafva åker, äng, mulbete, timmerskog och kolskog. De äro alldeles desamma som uppräknas 1574; endast den förändring har inträdt att Asphyttan här nämnes; men Nya Kroppan icke. Der är således kronbruket redan upprättadt med egen förvaltning. Två nya hyttor Gåzeborshyttan och Kjutthyttan hade tillkommit, tillhopa 20 stycken hyttor i Bergslagen Nykroppa inberäknad.

Torpare: Ljungnäs 4 åbor, 1 torp Örlingen, 2 torp Bjurbacken, 1 Sundet, 1 Gränäset, 1 Sjalstabacken, 1 Sjalstabacketorp. Nybyggare: Ladtäsen, upptaget 1583.

Warnums Skogsbygd del: Kronotorpare: 1 Matlängen, 1 Ljungesundet, 1 Färsetorp, 1 Mosserud, 1 Skrikareåsen, 1 Näs, 1 Slättbråten, Steglevik, 1 gård Ullevettern, 1 torp Löfnäs. *Kyrkogods:* Qväggen 1 gård; *Frälsegods:* Bergslö, Fors, Bro (Boo?), Bredegålen; *Frälsetorp:* Bergslötorp, Hytte, Näfvervik, Achtiörn, Bredegårdstorp.

Slutligen Boderna: *Risebergsgods:* Sandviken 1 gård; *Krongods:* Aggerud 1, Knutsbohl 1; *Kronotorpare:* 1 Herrsjötorp, 1 Emen (gick från frälse till krono 1584), 1 Finnebäck; *Arf och eget:* Bröttegården, 1 Eriksboda, 1 Torpet. *Torpare:* 1 Lönetorp. *Nybyggare* öster för sjön: Labberud uppt. 1584, Österviken 1581, Furutagen 1583, Degenäs 1581, Westansjö, Lervik 1581, Dufvedal, Eskilstagen, Jägarbod upptagne 1583. *Frälsegods:* Alchevettern, Gelleråsen. *Torpare:* Stensviken.

Summa mantal på hela Bergslagen:

Bergsmän	64
Enkior	1
Delar	7
Skattetorp	14
Nybyggare	1
Kronogods	2

Kronotorpare	13
Nybyggare	8
Torpestad (öde)	1
Kyrkogods	1
Arf och Egne	3
Torpare	1
Frälsegods	6
Torpare	6
Ränta:	
Skattejern	3 läst. 7 fat 11 lisp.
Gengårdsjern	7 " 11 " 6 skålp
Koporisjern	2 " 12 "
Landtgilljern	9 fat 7 lisp.
Tule jern	2 "

5. 3. 3. 3.

Stångjern 3 skeppund.

Landtgilles smör 1 Lisp.

Humbla 11 mark.

Dagsverken 6 st.

Årlige hästar 44 st.

Biskopshästar 5 st.

Konungshästar 30 st.

Detta ansenliga område, som nu innesluter 8 till 10 folkrika och vidsträckt socknar, hade således 1584, då nu anförda jordboks-förteckning upprättades, icke mer än en enda kyrka. Ett kapell upprättades dock troligen samma år vid Nykroppa för bruksfolket der. Ett dylikt fanns sedan några år vid Boderna. Karlskoga namnet på detta kapell eller på

sockenområdet förekommer ännu icke; men 1597, då fogden Niklas Nilsson får befallning att leverera 50 tunnor korn till bergsmännen i den hårda tiden, säges Wernelands Berg bestå af två socknar: Fernebo och Karlskoga.

Ett Konung Karls bref af den 6 Januari 1606 belyser bergshandterings ståndpunkt, hvarföre vi meddela detsamma: Emedan, heter det, på edre berg inga Hammarsmedjor hafva varit i bruk, som vid Nore, Lindesbergslag och andre jernbruk här i riket; ty förmanes bergsmännen att bygge sådana hammarsmedjor. De skola få hjälp att uppbygga huset och dammen, 8 tunnor spannmål och 8 daler penningar och all jernredskapen, som till hammaren behöfves, hvilken vi vele utslå på våre egne hamrar. Ett skeppund stångjern, upplyser han, gällar i Löse (Lôdesö) så mycket som två fat osmund, när det blifver slätt slaget och behöfver mindre arbete, ty att hugga osmundsjern dertill måste brukas människohänder, och — tillägger — efter vi årligen plåga försträcka eder med spannmål, så vele vi göra det i år och låta eder bekomma för jern 308 tunnor spannmål, det i kunnen betala med osmundsjern, så att hvar bergsman kan lösa till sig 4 tunnor och vi gifve eder på hvar fat 2 tunnor. Af skrifvelsen kunna vi finna hvilken ontanka hertigen måste använda i det största och minsta, samt med hvilken seghet osmundsmidet vidhölls.

Frågan ansågs så vigtig, att den varit föremål för riksdagsbeslut i Norrköping, 1604. De hamrar som förordas kallades bergsmanshamrar. Vid dem utsmidde bergsmännen det så kallade oxejernet, mot hvilket de tillbytte sig landtmannaprodukter, liksom de tillförene gjort för osmundsjernet. Det var, äfven detta, endast ett slags husbehofssmide i större skala. De bygdes efter 1606 snart vid nästan alla hyttor,^{*)} hvarefter osmundsmidet småningom upphörde i bergslagen. Mot midten af århundradet fördes mot dessa bergsmanshamrar samme utrotningskrig. Man ville med rätta skilja stångjernsmidet såsom en egen näringsgren från den egentliga bergsbruken till bådas bästa. Bruksegendomar började uppstå utanför bergslagen, äfven på långa afstand derifrån. Det var oftast förmögne borgare i städerna, som voro anläggare af dessa, kraftigt uppmuntrade af regeringarne, särdeles förmyndarestyrelsen under dr. Kristinas minderårighet, med förlåningar af skogar och hemman till fromma för den omgifvande almogen.

De Wernländska malmfälten utgöras af 2:ne i norr och söder löpande streck, det ena något östligare och sydligare än det andra. Det

^{*)} År 1611 den 20 Mars fick Peder Jonsson bref att bygga hammare vid Brattfors, samtidigt Börje Hansson och Hans Andersson att bygga masugn vid Kjunthytan, och Nils Nilsson och Lasse Matsson hytta vid Boviksforss inom nuvarande Grythytte socken.

förre uppenbar sin största rikedom i Persberget vid öfra ändan af sjön Yngen, men fortlöper både norr ut till Långban och Gåsborn och söderut kring omnämde sjös stränder ända fram till den lilla Östersjön. Det andra malmstrecket uppträder egentligen i Norbergs eller Nordmarks grufvor, men fortlöper också söder ut å Lesjöns stränder. Försök med malmbrytning skedde i alla dessa riktningar, hvarom vi längre fram finner bättre anledning att tala. Först efter midten af århundradet började också grufbrytningen antaga beskaffenhet af särskild näringsgren till skilnad från tackjernsblåsningen. Grufvornas djup och svårigheten att hålla dem fria från vatten, äfvensom behöfvet af mera malm föranledde sådana åtgärder, och hyttorna roterades till de båda malmfälten.. De som fingo henta sin malm vid Nordmarken kallades det norra bergslaget, de som hemtade malm vid Persberget nämndes det östra bergslaget.

Bergshandteringen hade hunnit den stadga, att att arbetare kunde bestås för andra orter. Fogden uti Östersysslet Niklas Nilsson fick nämligen 1602 Hertigen-regentens befallning, att med arbetare från Wermland anlägga masugnar vid Taberget nära Jönköping för första gången, och år 1604 den 5 Sept. befalldes Landshöfdingen Boo Ribbing, att låta Niklas Nilsson vid Taberget erhålla några bergslagsdrängar från Wermland till att hugga stafrums-

ved, till dess innevånarne der kunna blifva undervisade att hugga stafrumsved. År 1610 befalldes fogden Jöns Bock att sända till Tabergsbruket eller hyttan i Småland hammarsmeder och kolare från Wermland.

Uti en tänkesedel eller promemoria för Hans Eriksson till Broxvik och Boo Ribbing till Säby, om byggandet af hammarsmedjor år 1606 22 febr. göres några anordningar för sjelfva hufvudorten på "Berget": den marknad, heter det, som bergsmännen pläga hålla, vele vi icke skola hållas på den platsen kyrkan nu står, utan flyttas ut på udden, der de kunna komma till med båt. I stället att de kört 8 lass malm från Persberget skola de här efter köra 4, men deremot köra en stock till den platsen, marknaden nu stå skall, till kyrkobyggnaden, att man nu i förstone der kan opresa en träkyrka*). Genom denna anordning lades första grunden till den stad, som på omnämde udde 1611 previligerades under namn af Filipstad. Fernebo och Bergskyrkan hade nämligen förut legat vid Kalhyttan, ett stycke derifrån vid norra ändan af Fernsjön, och marknad hållits invid henne. Nu flyttades båda till den vackra stranden af Daglösen och

*) På platsen der kyrkan byggdes — såges en rik bergsman haft sin nattstuga (gåstuga). Det hördes ofta klocker ringa under golfvet. Hertigen erfor det sjelf då han hvilade der, eller lotsade så. Om morgonen såde han till bergsmannen: Här är för heligt rum för dig att bo på; du skall flytta till Daglösendet.

vid sidan af Wekhytteelfven. Hertigen hade i denna till det minsta en hammare, ty 1608 heter det: Lybert Hansson med stallbröder skall uppbygga en hammare vid Wekhyttan och Olof Kristofferson skall gifva hammarredskap och 12 tunnor spannemål, i stället för den som Warnech fått vid Asphyttan. När Filipstad anlades gafs Wekhyttan till egendom derunder,^{*)} och borgarne idkade såvil tackjerns-tillverkning som stångjernsmide i elfven. Att Wermelands berg haft kyrka och prest i många århundraden ha vi redan antydtt, fast ingen nämnes utom den Herr Anders, som säges hafva dött omkr. 1350 i digerdöden.

Den första till namnet kända kyrkoherden i Fernebo är mäster Olof på Berget (Petræus). Han hade en del uti Kalhyttan till sin prestgård. Hans tid inföll före Hertig Karls antråde, och var den första protestantiska presten der. Efter honom omtalas flera gånger Herr Pedher. Hertigen skrifver 1572 från Asphyttan till Fogden Anders Hansson på Bro, att han skall lemna Herr Pedher i Fernebo för hans fattigdoms skull tio pund spannemål, thesslikest två Kiör, samt den del uti Kalhyttan — fritt — som honom på Hertigens vägnar tillkommer.¹⁾ Denne Pedher Arvidsson synes

^{*)} Bergsmannen Nils Ersson fick Hennickehyttan, Hakan Svensson fick Storbron i nederlag för sina andelar i Wekhyttan.

¹⁾ Jordeboka med fl. handl. p. 63.

omsider blifvit tjänstledig; ty Hertigen skrifver 1577: Her Pedher, Arvidsson som hafver varit kyrkoherde i Fernebo hafver här för oss varith och underdånigen begäret att han måtte behålla ett sitt schattehemman frijth, benämndt Edeby i Kils gield; deremot vill han uplåthe then dell han haft frihett på i Wermelands Bergh i Kalffhyttan o. s. v.¹⁾ Redan 1575 omtalas en Herr Torsten i Fernebo. Emedan han hade förliet prestebol, upplåtes honom en cronogård liggande i Brattfors. Och 1582 säges Herr Anders, Kyrkoherde i Fernebo, vara en nybolet man och med ringa förmögenhet.²⁾ Äfven han hade del i Brattforshyttan till stommens förbättring,³⁾ och har lefvat till 1603 då Herr Jon blef kyrkoherde. Under hans tid företogs den nyss omnämnda flyttningen af kyrkan från sin urgamla plats,⁴⁾ men sjelf bodde han kvar vid Kalhyttan till sin död 1618. Kallas kyrkoherde i Fernebo, Wermelands berg och Nykroppa. Detta är i korthet hvad vi hafva att säga om Bergslagen. Dess senare historia ha vi icke

^{*)} Det lärer väl dröjt några år med kyrkobyggnaden ty Konung Karl lofvar 1611 borgarne ett hundra daler, till kyrkobyggnaden och 50 till rådhuset, slutande mer dessa ord till Fogden Jöns Back: "Befäle fördenskuld at du, när du ser att de anfange till at bygge; lather de samme penninge bekomme, och drif på att sådant måtte ställas i verket. Rätta dig härefter."

¹⁾ l. c. p. 65.

²⁾ l. c. 65.

³⁾ l. c. 73.

denna gång velat inläta oss på, utan öfvergå i stället till konungens egne verk och inrättningar, enkannerligen Kroppa kungsgård.

De furstliga jernverken vid Asphyttan och Kroppa.

Vår tid som träd i arf efter många århundradens arbete och som är i besittning af medel för sin verksamhet, kräftigare än den mensklige odlings historia någonsin haft att erbjuda, må väl med nedlåtenhet blicka ned till de anspråkslösa frukterna af fädrens svett och möda; men den eftertänksamme lär finna att för trehundra år sedan kräfdes den store Wasasonens okufiga mod, paradt med det klara praktiska förstånd för att under ogynnsamma förhållanden förvandla en hård ödemark till en verksam och liflig bygd, och han måste derjemte intagas af beundran öfver själsstyrkan hos en man, som under de mest brydsamma politiska och kyrklige förhållanden, när ett helt lands ve och väl var lagt på hans axlar och omgifven, som han var, af yttre fiender och inhemska stämplingar, ännu hade tid öfrig och sinnesro att tänka på sina hammarsmedjors gång i Wermelands skogar, tänka och handla som en fader för sina undersåtare i deras enskilda hushållning.

Tidsförhållandena kräde också af medborgaren, icke minst af bondeståndet, offer, af hvilka vår tid hvarken är mäktig eller om hvars storhet man gör sig rätt föreställning. Utan att anlita almogen om arbetsbiträde kunde intet synnerligt åstadkommit uti Hertigens ifrågavarande sträfvanden, åtminstone till en början. Redan första året af sin regeringstid den 3 Juni 1569 skriver han från Gripsholm till menige man i Wermeland och uttalar den önskan "att bergsbruket måtte komma i sin rätta bruk igen", såsom det i Konung Gustafs tid varit hafver och begär derför "att danne-
männen i Öster- och Vestersysslet hvar i sin stad ville efter makten befordra samma bergsbrukning med dagsverken och hvad andre nöd-
torfter, som bergsfogden å Hertigens vägnar önskar och förväntandes vorder". Dessa bergslagsresor voro en stor tunga. Han förmanar ofta landshöfdingar och fogdar att handla beskedligen med almogen. När otåligheten blef för stor lemnas lindring eller frihet från en och annan och städse ersättning genom befrielse från något annat tunga. Någon gång gaf missnöjet sig likväl luft i våldsamma handlingar. Så hände 1581 att fogdarne i Öster- och Vestersysslet blefvo öfverfallne i bergslagen. Hertigen skriver derom: Till menige man. Vi kunna eder trogne undersåter icke förhålla, att oss är tillkännagifvet huruledes några af Nordmarken, desslikes Gilberga och

Jösse härader hafva nu nyligen utan allt fog och gifven orsak tagit sig ett groft obestånd före och öfverfallit vår fogde i Vestersysslet, med många obeskedliga och hårda ord och dertill slagit och huggit vår tjenare Anders Hansson, så att han blef med liten lifsvän af marken upptagen och förder till Nyhyttan. Och har samme obeskedlige sällskap icke låtit dervid blifva, utan lupit endrägteliga med våpnad hand och beräddt mod till gården, der förbemålde vår fogde med den halfdöde mannen uti nöden sökt hade, och den kringhvärf, hafvautes i sinnet att taga våra tjenare der ut med våld, eller bränna upp gården. Så tyckes oss, såsom ingen förständig annat kan döma, att det icke är rättrådige och gode undersåters skick och handel så ställa och förhålla sig emot sin ordentliga öfverhet. Och der som de hade något för korrekt skett, då skulle de det hafva för oss klagat och icke genom upproriska och olofliga medel utträtt deras sak. Vi hafve sjelfve alltid, som hvar man vet varit benägne höra våra undersåtares klagan, enär de hafva oss besökt, och skaffat hvar och en lag och rätt, såsom och i många andra måtto befordrat och främjat deras bästa, och för den skull väl förmodat bättre lydnad och välvillighet, än som nu är af en part skedd, till hvilken otillbörlig handel vi ett stort misslag drage. Så på det vi måtte sanningen få veta och låta granneligen förfara, hvarutaf

detta obestånd sig hafver försakat, eller hvem upphofvet och tillskyndare dertill dertill varit hafver. Derföre hafve vi dit ner till eder förskickat och förordat oss älskelige, ärlige och välbördige våra trogna män och tjenare, som äro: Peder Kristiernsson till Flettna, Lars Westgöthe till Skredevi och Erik Pedersson till Hambra, och gifvit dem fullkomlig befallning fliteligen ransaka och förhöra, om förbemålte begångna otillbörliga handel, och förmane vi eder trogne undersåter och alle, att J gifve våre utskickade lydnad och hörsambet till det de med eder på våre vägnar förhandlandes varder, liksom vi sjelfve tillstådes voro, låtaneder i alla saker befinna, såsom rättrådige undersåter emot deras af Gud tillskickade öfverhet ägnar och bör, och vi dertill måge hafva ett nådigt och godt behag. Der J vete eder hörsamligen efterrette.

Gripsholm den 22 Okt. 1581.“

Mycket allvarliga bref aflåtas till de hader som haft del i detta tumult i synnerhet Nordmarken, men saken synes fått aflöpa med ursäkter. Anledningen synes ha varit en vägrödning och brobyggnad i bergslagen förmodligen vid Nykroppa.

Den 16 Juli 1572 öfverläts visserligen till en myntmästare Willem de Vijk jernberget i Wermeland med hyttor, hamrar och all redskap i 4 år, att på egen kostnad bruka, sedan han lemnat 4,000 dalers värde uti

godt och oförfalskadt silfver. Vi hafva dock icke sett några spår af denna mans verksamhet; men under tiden många af Hertigens, hvadan vi förmoda att denna öfverenskommen icke egt bestånd, så mycket pålitlig personen lär ha varit en mindre pålitlig person. Hertigen hade efter sin fader ärfv åtskilliga anläggningar i Wermelands Berg, det är dessa som afsågs såväl här som i det ofvannämnda brefvet af 1569, der han begär hjelp att sätta bergsbruket i samma goda skick som i fadrens dagar. Vi vilja derföre till en början taga dessa Konung Gustafs anläggningar i betraktande. Vi ha nämnt att bland indragne kyrkogods också voro andelar i hyttor: Brattforshyttan, men i synnerhet Asphyttan. Dessa senare tyckes konungen behållit för egen del. Han hade, som vi redan hört, hytta der, men samtidigt andra med honom, ty det talas uttryckligen om "Asphötterna". Efter hand har han vidgat sin egendom till ett kronobruk med egen fogde och förvaltning. Vi hafva vidare omtalat att Peder Arvidsson var en sådan och bodde på Asphytte gård 1556, der det fanns både masugn och hammarsmedjor; och att han var icke blott fogde på gården, utan hade uppbörd och befallning öfver "Bergct" tillika. Man skilde icke ännu mellan Konungens och Kronans uppdrag. Konungarna grepo sjelfständigt in, såväl i det ena som det andra. Aspehammaren är den första i Wermeland.

Det var den 22 Mars 1545 som Konung Gustaf befalde sin fogde i Åkerbo i Westmanland, Nils Tulsson, "att förskicka en god byggmästare till Wermelands berg, som kan der upbygga en hammarsmedja, på det ställe, som vår fogde Erik Rolfsson anvisar honom." Uti bref till byggmästaren, hammarsmeden Markus Klingsten, såges att han från fogden i Wadsbo Jöran Arvidsson skall få 60 tunnor mjöl och malt till hammarsmedjan i Wernland, af samma spannemål borde der ibland bergsmännen säljas mot tackjern, 30 tunnor och tackjernet beredas till godt stångjern. Vi igenkänna i Markus Klingsten samme man, som under benämning Markus hammarsmed af Konungen användes i andra bergslagsorter. Det var han som fick uppbära förebräelsen af den mone rikshushållaren för sina i Konungens tycke alltför dyrbara byggnader: "Så må du veta, att vi ingalunda vele, att du bygger så store domkyrkor och med sådana svåra bekostnader efter der icke ligger så stor magt uppå huru godt huset är, fast hammaren är god."

Sista året af sin regering, förökar Konungen denna sin egendom i Asphyttan. Han skriver nemligen den 16 Juli 1559 till dåvarande fogden på Aspehammaren och Wermelands Berg Nils Smed, att "han skall vidkännas under hammaren these gårdar, som H. K. M:t vill byta sig till: Gustaf Johanssons (Ros) en gård i Aspa rote, ränter 1 fat jern; Fru

Under våren 1568 berättas bröderna Johan och Karl haft ett hemligt aftal med hvarandra under en ek *) vid Knapforsen, i Warnums skogsbygd, nära Alkvettern, angående Konung Eriks afsättning. Mindre än ett år derefter, den 9 Maj 1569, kunde Konung Johan stadfästa Karl hertigdömet enligt Fadrens omnämnda testamente. Det gällde nu för den verk-
 samme ynglingen att gripa sitt verk an. Kring Yngens och Östersjöns stränder tyckes ha pågått ett omsorgsfullt forskande efter malmanledningar; man fann sådana både för silver, koppar och jern. Man försökte dem alla, ehuru de sistnämnda blott med någon särdeles framgång. Hans första anläggning var otvivelaktigt gården vid Bro. Wi ha nämnt detta ställe såsom en ort der almogen och bergsmännen plögade sammanträffa för köpslagen och varubyte. Belägen invid Warnums kyrka och å stranden af Warnums vik, utgjorde den företrädesvis den "Hamna" der landtmannen lättast kunde afsätta sitt öfverflöd och bekomma det begärliga jernet. Här byggdes icke blott en gård, der fogden i Östra delen af landet bodde och Hertigen sjelf vistades på sina resor, men också förädlingsverk i små forsar i granskapet, der den brutna malmen tillgodogjordes. Ehuru gården efter tidens mått hade betydande

*) Berättelsen förekommer i Bergscollegii bref till K. M:t 1668 samt hos Puffendorff.

anläggningar för jernhandtering, och både förut och efteråt stätt i nära sammanhang med Wermelands Berg, öfvergå vi dock till vårt egentliga ämne, så mycket mera som vi redan förut ett par gånger redogjort för denna plats *). År 1572 skriver Hertigen till bönderna i Östersysslet och påminner om den öfverenskommelse han träffade med dem, då han senast var på Bro, om körsloerna. Hvar skatte- och kronobonde hade lofvat köra 3 lass malmsten från det "nya bruket", hvar torpare, $1\frac{1}{2}$ lass — till Bro. När de då reste till Berget efter malmen, borde de föra med sig 1 lass torr ved och emedan de äro befriade från utskrifning till krigstjenst, borde de lemna några drängar till gårdens och brukets behof. Att med "nya bruket" här menas malmstreck som börjat arbetas i trakten af Nykroppa kan man taga för visst, liksom det uttryckligen säges *att gården var Brogård*. Malmen tillgodogjordes således ännu icke på brytningsorten, utan vid Bro och förmodligen också vid Asphyttan. Den $\frac{8}{9}$ 1574 förmanas bönderna icke blott i Östersysslet utan i hela Wermland, "att nu på hösten hugga och framflotta den ved till bergsbruket, som de utlofvat att årligen utgöra till grufveved, på det att om menföre inträffar, veden må framkomma och ej

*) Se Kristinehamns Allehanda 1873 och Wermelands Allehanda 1874.

såsom förra året hlifva fördröjd, bergsbruket till skada.“ Weden skulle således icke längre fraktas från böndernas hem eller Bro till Berget, utan meningen synes vara, att de på skogarne deruppe vid Berget skulle om hösten hugga och framflotta den behöfliga grufveveden. Af tilldragelsen vid Nyhyttan (så framt här icke helt enkelt menas Nykroppa, der Hertigen då, 1581, troligen byggt egen hytta) synes att böndernas dagsverken användes på mer än ett ställe i bergslagen. Sådana voro Hornkullen, der silfvermalm bröts, Torskebäcken, der både silfver och kopparmalm ficks. Af skrifvelsen till Bo Ribbing den 3/12 1593 kunna vi finna att grufveveden fraktades åt flera håll och malm från samma ställen. Hon befäller att med foglighet handla med folket att hvarje bonde hjälper till att framföra så många lass malm och grufveved till hvarje ort som en bilagd ordning utvisar. Vågars upptagande och dammars byggande m. m. fordrade också mycket arbete. Vid Långban hade Hertigen arbeten 1596. Sjelf närvarande skrifver han den 18/5 till fogden Bengt Mickelsson på Karsberg, att “han genom natt och dag skall leverera till vårt bruk Kroppen 9 st. skatteoxar till folkets förtäring derstädes, samt hit till Gjord Andersson för knektarnes behof, som arbeta vid Långbanen *) 78 tunnor spannemål“. En

*) Långbans grufvor hade upptagits efter århundradet; ty hyttan omnämnes ej 1548 men väl 1574 och Gås-

annan gång, 1606, skrifves: “Det är funnet ett nytt streck vid Nyhyttan, som fogden vet besked om.“ Till dess förökande begäres ett dagsverke af hvar man.

Asphyttan fortfor ännu en rund tid att vara Hertigens hufvudgård i Bergslagen. Vi finna det deraf att fogdarne bo der. År 1570 har Nils smed lemnat sin befattning och hans plats intagits af Anders Arvidsson. Han sträckte sin verksamhet jemväl öfver Wäse och Wisnuns härader eller öfver allt det som nu kallas Östersysslets fögderi. Året derpå hade han befällning öfver hela dåvarande Östersysslet, som innefattade Wenersstranden ända till näset. År 1574 var Tyres Karlssons fogde på Asphyttan och Wermelands Berg, som synes af ett så lydande qvitto: “Bekännes jagh migh Tyres Karlsson, fougte på Asphytte jernbruk, att jagh anamat och upburit hafver til förnemäldha bruk aff m. n. F. o. häres Hertugh Karls Befallningsman och fougthe udij Östersysslet ij Wermelandh erlig och försigtig Anders Hansson these efterskrifne parzeler som äro komne från Brogårdh, först spannemål efter skeppemålet (6 skeppor på tunnan); Rog 9 Tr, Malt 8 Tr och halffemte skeppa, Korn 9 Tr, Erter 8 skepper, summa 28 Tr 3 1/2 skr. Åln ähr oppburit efter Tunnetalet

borns hytta bygdes mellan 1574—84. Hans Geldenau hade 1574 två års frihet för en hammare vid Långban, som han der skulle få bygga.

(5 skeppor i tunnan) Rog 4 Tr och halffemte skeppa, malt 4 Tr, summa upporea Spanne- efter skeppemålet 30 Tr 5 skeppor och halftredje fjerding". År 1575 gör han räkenskap för Asphyttan och årliga rentan af Wermelands Berg; men 1576 och 1577 har han varit fogde på Brogård. Redan 1580 finnes han åter redogöra för Hornkullen, och 1582 för Asphyttan, Hornkullen, Torskebäcken och Bors grufvor. Detta var det sista år Asphyttan var hufvudgård för de furstliga jernverken i Wermelands bergslag. Detta företräde tillfaller här efter Nykroppa. Det förra blir ett underlydande och mindre viktigt bruk. Vi vilja dock i detta sammanhang nämna några data för dess senare öden. Ståthållaren Schering Eriksson Arp får samma år eller 1582 befallning att utfå Asphytte gård och bruk åt någon god och dugtig man. Från 1586 uppräknas Asphyttan bland andra hyttor i bergslagen; men der tilläggas: Asphyttehammare brukas till min n. H. behof, hvaraf man tycker sig finna att han några år varit uthyrd. I bref till landshöfdingen Olof Kristoffersson 1606 talas om blåsningen vid Asphyttan i sammanhang med silfverbruket (Kroppa). Uti Jöns Bocks räkenskap för Nya Kroppa gård och jernbruk 1608, säges att ett stålbruk är inrättadt vid Asphyttan. Samme år heter det att Frans Warnech fått hammarsmedjan att bruka, och att Lybert Hansson med stallbröder

skall uppbygga en igen vid Wekhyttan. År 1611 berättas Aspehammare nyss vara ödelagd förmodligen genom olycksbändelse, men uppbygdes åter 1613, ty det heter, att till Aspehammare är kommet 608 dagsverken. Fernow säger att Hertigen sålde Östra fjerdingen i Asphyttan till Fredrik Schnieder och Pål Hermansson med hamrar och tillhörigheter, och att han dit förflyttat bergsmän från Nykroppa. Gyllenius berättar från 1655: "Vid Asphyttan är ett stort bergsbruk med många hamrar och hyttor," och 1666 smiddes vid öfra hamnaren som var bergsmaushammare 700 skepp, och vid nedre eller kronohammaren 450. Den förre lades öde 1689. En gemensam hytta af sten uppfördes här 1760 och har stått intill våra dagar. Nu finnes vid det gamla Kronobruket inga andra vattenverk än qvarnar.

Kronobruket vid Nykroppa.

Yngens klara vatten omslutes af ett bäcken, danadt af idel malmfyllda berg. Både före och efter Hertig Karls dagar hade ådror arbetats icke blott vid Persberget och Yngshyttan, utan ock vid Nyhyttan och Hornkullen på vestra, samt vid Born och Torskebäcken på Östra sidan af sjön. Lofvande anledningar visade sig också kring dess södra ända och å

stränderna af Kroppa elf ner emot dess utlopp i Östersjön. Denna lilla sjö, kring hvars stränder sagan har låtit den landsflyktige riddaren irra, blef snart medelpunkt för en alldeles ny och liflig verksamhet. Till sin norra del låg den inom området för Wermelands Berg, med den södra sköt den in i Warnums skogsbygd. Åt båda hållen stod den genom elfvar i förbindelse med ansenliga vattendrag, som kretsförmigt omgifva honom i norr, vester och söder. De förnämsta jernverken blefvo Nykroppa vid norra ändan samt Herrhult. På förra stället drefs isynnerhet masugnsrörelse och annat gjute, vid det senare stället renades tro- ligen silfvermalm; vid södra ändan åter uppkom Stora och Lilla Fors, med hammarsmedjor och manufaktursmide af flera slag, Hättelf m. fl. ställen. I vester låg Asphyttan och snart Bjurbäcken *). Grufvorna lågo i granskapat af de två första verkstäderna. Långe läser det icke dröjt innan Hertigen fann bättre att smälta malmen vid närmaste hyttor än låta den fraktas långa vägar i dess råa skick som i början skedde. Dessa voro Herrhults och Nya Kroppens hyttor. Han flyttade derföre bergsmän från Kroppa såges det till Asphyttan. Ännu 1584 hade en Jon Olsson i Westankärn (kanske fogden af samma namn-

*) Bjurbäcken upptogs som torp 1548—86, men 1609 omtalas en kniphammare vid Bjurbäcken.

del kvar i Nykroppa, som Hertigen då tillbytte sig mot skatterätten till $\frac{1}{2}$ kronohemman Westankärn i Warnum. En hufvudgård anlades och bebyggdes efter hand med ansenliga åbyggnader nära Kroppaelven utflöde, med vacker utsigt öfver Östersjön och dess täcka omgifningar och öar, bland hvilka den omnämnda riddarön är en.

Vi hafva redan antecknat 1582 såsom det sannolika året för gårdens anläggning och fogdens flyttning från Asphyttan. Ett inventarium på gårdens kreatur 1586 upptager: 24 oxar, 1 tjur, 5 stutar, 8 kor, 29 får, 1 galt, 1 soor, 6 ungsoor. Då gården var byggd i oländig skogsmark, är det tydligt, att äfven detta fåtal af boskap icke hade sin näring af egen skörd,*), utan att spannemål och foder måste fraktas dit från aflägsna trakter. Dock skördades i vatten, start- och mossängar, 1590, 34 lass åt Hertigen. Under året var slagadt 17 oxar, 1 stut, 13 får, 6 soor. Öfre och yttre Sollerön å Wäse och Fogelviks Wenersstrand, hvilka betalde sin ränta såsom kronoäng och fiske, voro lagde till Kroppa gård, och Kummelön lades i samma egenskap, från Brogård dit. Och dessa voro nog icke de enda. Laxfisket vid Mycklisboder gaf $8\frac{1}{2}$ tr salt lax. År 1603 voro 40 å 50 personer i hushållet dagligen. Lik-

*) När Kungsgården 1714 skattlades, upptogs dess närmaste omgifning till $\frac{1}{2}$ hemman.

som på Bro så hölls också på Kroppa gårds-predikanter för det myckna gårdsfolket. Den första, herr Andreas, var sådan från 1584 till 1590 och efter honom 6 andra till 1624, hvilka räknades stå till Kyrkoherden i Ferno i förhållande af kapellauer*). Kyrka byggdes tro-ligen rätt snart, ty allt mera folk samlades hit, och efter hand uppstod i dessa svåra skogs-marker ett helt pastorat af två ansenliga socknar.

Till dessa förändrade förhållanden bidrog icke litet nya anordningar som gjordes i almogens körskyldighet. I November 1596 skrifer Hertigen nämligen till Bo Ribbing: "Våre undersåter i Westersysslet hafva haft sitt bud här hos oss och i underdånighet besvärat sig om den körsel, som dem i tillkommande vinter till bruket att framköra, att den skall vara dem försvårt och för den skull ödmjukeligen begärt någon skonsnål derpå. Så hafve vi deras lägenhet nådigt ansett och den medel med dem göra låtit, hvar helgårds skatte- och kronobonde skall hugga 2 stafrum**) ved och hvarje 16 skattebönder utgöra en dräng, som framkör samma stafrum ved, som de huggit hafve, med våra egna oxar och hästar, som der till bruket förordnade äro. Förbemålde 16

*) Inventarier 1610 om måner: Måsetalk med paten vägde 24 $\frac{1}{2}$ lod.

**) Stafrum höll 2 alnar i höjd, 2 alnar i bredd och 5 alnar i längd.

bönder skola hålla samma dräng med mat och öhl men oxarne och hästarne skola af vårt eget kök hållas så lange förbemålde 32 stafrum till fyllest utkörde blifva, och dermed vele vi låta qvitta med hvar bonde *de sex dagsverken, som de årligen göra pläga till milresning och koldrifningen*. Hvar frälsebonde skall hugga och framköra 1 stafrum, och deremot igen afräknas med dem de två årlige hästar, som de pligtige äro att utgöra etc." Till följe af denna nya anordning säger han 1598: "Efter vi nu äro till sinnes sjelfve att hålla oxar och folk vid vårt bruk der i Wermland, att framköra all den ved som årligen behövas vill på det våre undersåter dermed ytterligare icke måga betungade varda, och efter till förbemålde bruk vill behövas årligen 100 par oxar. Dertfore är vår nådiga befallning att J af våre undersåter i Öster- och Westersysslet uppbära för årlig fordring 100 par oxar och dem med det aldra första till förnämde bruk leverera, såsom i lika måtto uppköpa för oförlöst tionespannemål der i orten 50 par oxar, som J hit till åkers bruk med det första förskicka skola, förhandlandes ock i lika måtto med almogen i förenämnda landsända om 50 drängar, som till bemålde Wermelands bruk behövas". Samma år befaller Bengt Nilsson att för fordringar anskaffa 30 hästar och 16 drängar. Året derefter befaller fogden på Kroppa: "Almogen skall

och järnbruk, samt köpe och tiönde tackjärn för Wernland, uppgifves hammarsmedernas antal till 8, derjemte en harneskmakare, en spiksmed, tre rörsmeder, som gjorde karbin- och pistolpipor och lås, en lodmakare, (stockmakare?) utom de franske smeder vid Fors. Af masugns redskap omtalas 2 par hyttebuljar m. fl. saker. Detta var vid Nykroppa; ty om Asphytte och Brunnebäcks (Bjurbäcks) hamrar säges att de ligga för skatt, d. ä. utarrenderade. Redan 1585 hade Hertigen tagit i sin tjänst en tysk man, Wolff Fürster, "att tillse lodgjutningen vid Brogård item och skjuttgjutningen, thesslikes hvad med våra hammarsmediors gång och bästa skall beställas om". Han hade utom spannemålslön, gården Haaf i Warnums sin till indelning samt "frj kost, öhl och math så länge han vårt arbete driffver". Att både lod- och skjuttgjutning öfvades vid Kroppa är säkert. När den först tog sin början är icke känt, men 1597 skref Hertigen till fogden i Östersysslet att han skulle fortfara att gjuta ännu 30 eller flera stycken efter schamppeen som hittills och 1599 ^{10/7}, heter det: det gjutna schyfts skall först föras till Bro och sedan till Elfsborg. I December 1602 skrives till Bo Ribbing: "emedan den jernhaltiga jord, som är i kärr och mossar gifver ett jern som är blötaktigt och vekt" så befallas forska efter om sådan jernhaltig jord finnes i Wernland, det samma då upptaga och under vintern köra till

hyttorna, emedan Hertigen ännu låta blanda den med bergsjern och deraf försöka gjuta kanoner. År 1610 befallles dåvarande landshövdingen Olof Kristoffersson (Sjöblad) att sända 35 stycken till Elfsborg, 1611 att låta borra och förfärdiga stycken och sända till Elfsborg Några dagar efter konung Karls död den 15 Nov. 1611 befaller Gustaf Adolf Jöns Bock på Nykroppa, att till faltartilleriet gjuta 400 dubbla falkonett lod, 400 enkla, 8 falkonetter samt utsmida 500 skoflor till tygmästaren Erik Jonsson o. s. v.

Jernverken vid Fors.

Fors hette en ansenlig frälsegård inom Warnums skogsbygd. Den låg vid stränderna af den korta elf, som förer Östersjöns vatten till den söderut liggande Öjevettern. Sitt namn hade den naturligtvis af forsar som elfven under sitt lopp gör. Något om den veta vi icke före 1562 då Fors upptages som ett frälsegods tillhörigt Jöran Finke, 1576 var den Fru Malins på Lindö tillhörighet. Ehuru inom Warnums sockenområde var den belägen 2 a 3 mil från dess kyrka, och man måste färdas efter flera sjöar för att komma dit. Frälsemännen, om han vistats der, här saknat njutning; men deremot i rikt mått kunnat njuta jagtens och fiskets nöjen. Med Hertig Karls

samtliga blifva och ingen skall hafva makt mera fördrå, än som de andra. Der våre kammererare, ståthållare och fogdar hafva sig att rätta, och hafva vi denna vår skrådh med vår kongl. hand underskriuit och med vårt signet försegla låtit.

Carolus.

Samme dag gjordes följande kontrakt med Johan Gagon vid Fors i Werneland:

- 1) Skall han hafva så mycket tackjern till hvarje skålp. harnesklåtar som hammarsmeders och embetsmännens skrå förmåler.
- 2) Leverera hvar vecka 16 st. skottfri harnesk, blank gjorde med stormhatt och skall han för hvarje harnesk, rygg och bröst, som han således skottfri trycker, i arbetslön hafva 4 $\frac{1}{2}$ mark och för stormhatten 4 öre, det är både rygg och bröststycke och stormhatt tillhoppa 5 mark, och der han kan få trycket med vatten drifva att han trycker flera om vec-kan, då skall han derom göra sin flit. Dock skall fogden låta bygga honom ett hus der vid strömmen, som han kan trycka samma harnesk uti, och vi hafva unt honom af span-nemål, som från Wadsbo är kommen

hud 3 mark, årligt dagsverke 2 öre, årligt hästdagsverke och biakopshäst 6 öre.

till Bro 50 tunnor och 4 par oxar och emedan han varit sjuk och flux är af sig kommen, så får han ytterligare 16 skepp. dragejern.

Den 12 April 1611 tillsåges Jöns Bock tala med Johan Gago att han trycker armske-norna efter en tillsänd modell, och $\frac{17}{9}$ samma år för Lakejen Haus Hansson, från Rysby i Småland, Konungens fullmakt att från Werme-land hemta till lägret alla de *harnesk, bössor och värjor* som der kunna vara redo och till-säga Johan Gage, att han med all makt tryc-ker harnesk. Den 30 Nov. samma år dog den store konungen.

Silfverbruket m. fl. anläggningar under Kroppa.

Man har skäl att tro det silfveranlednin-gar bearbetats på flera ställen och att dessa grufveförsök öfvervakats från hufvudgården Kroppa eller kanhända att smältningen der skett, och att benämningen Nykroppa silfver-bruk derigenom uppkommit. Redan under konung Gustafs tid idkades någon sådan bergs-rörelse; ty uti Anund Jonssons redogörelse för 1541 nämnes huru mycket silfver som är bru-tet i bergslagen och deraf gående skatt. Hertig Karl hade en proberare i sin tjänst, Rupricht Prober kallad, hvilken njöt Bonderud i War-num till indelning. Vi hafva redan omtalat

att Töres Karlsson 1582 gjorde räkenskap öfver Asphytte gård, Hornkullen och Torskebäcken. Vid de två sistnämnde arbetades silfvergrufvor. Året derpå gör han räkning för *Hornkullen och Nykroppa silfverbruk*. Lasse Eriksson var silfverskrifvare i Wermeland och vid Nykroppa 1584 och 85, Karl Jonsson silfverskrifvare i Wermeland 1586—93. Vi skola låna några utdrag utur deras räkningar för att visa med hvad framgång denna näringsgren drefs. Det heter 1584:

Summa uppburen silfvermalm:

Stuff 70 $\frac{1}{2}$ tunnor.	Kjörn 78 tunnor.
Slam 92 d:o.	Jernblandadt 10 d:o.

Summa 350 $\frac{1}{2}$ tunnor.

A 8 centner på tunnan. 1 centner gör 100 skålp.

I vicht efter Pyndaren	Efter skålevichten gör detta:
Stuff 176 skepp. 5 skålp.	Stuff 564 centner.
Kjörn 195 d:o.	Kjörn 624 d:o
Slam 230 d:o.	Slam 736 d:o
Jernblandadt 25 skepp.	Jernblandadt 80 ctr.

Summa levererat med themna vicht, som är vid Sölfruket till Knut Hendersson opbörd anno 84. Brent sölfver 459 lödig mark 14 lod, änn sölfver 11 lod.

Summa på all min nådige Herres omkostnadh uppå sölfruket vid Hornskullen 1584 värde-

radt allt uti penningar 4,055 daler 2 & 3 öre 4.

Summa på inkomsten, gör i penningar 3,765 daler 3 öre 14. Alltså till skada och ogagn gör i penningar 290 dal. 1 & 7 ör 11.

Och 1588 heter det:

Brutit 234 $\frac{1}{3}$ tunnor sölfmalm, tunnan gör 2 $\frac{1}{2}$ skepp. köpt af Kasper Ulf 3 $\frac{1}{3}$ tunna sölfmalm. Summa 234 tunnor.

Gör uthi vigt efter Pundaren 585 skepp. Skeppundet gör 320 skålp. Gör uthi vigt efter skålvigten 1872 ctr. Centnern gör 100 skålp. Årsens opbörd efter smeltingen, sölfbly 104 skepp. 14 lisp. 5 skålp., eller efter skålevigten 334 centner 8 skålp. Årsens opbörd efter drifningen, Blecksölfver 374 marker 2 lod.

Af dessa redogörelser finner man att utsigterna icke voro lofvande för denna slags bergshandtering. Ännu 1606 finna vi att konungen icke öfvergifvit allt hopp. Han skrifer till ståthållaren Olof Kristoffersson: "Wi hafva bekommit din skrifvelse och deraf förnummit, huru du hafver bygt vid Karlsbergs gård, och låte oss sådant behaga. Befalle ock att när blåsningarna äro lyktade vid Asphyttan, att du låter oss få veta besked hvad både der så väl som vid Kroppen är blifvet efter. Hvad ved till *Nya Silfverbruket* lan langer, der du skrifer om, är icke mödhe före att bekomme, ty der är ju skogen inne på. Du kan fördenskull hafva de knektar, som öfver äro af Jon Pederssons fenika och handla med dem,

att de hugga veden, sedan hafver du icke långt att kiöra. Rätta dig härefter.“ Hvar de grufvor voro belägne som här kallas nya silfverbruket såges icke, men samtidigt nämnes någon gång silfverbruket Lingesberget, utan att vi kunna närmare angifva dess läge. Den 3 December 1606 befaller Nils Konstmästare att nybygga konsten vid Linninge i Wermland, kanske är det att söka i granskapet af Bornshyttan eller Torskebacken.

Icke blott silfvermalm söktes, äfven koppar och tennmalm. Det förstnämnda isynnerhet vid Torskebacken der en koppargruva länge nog arbetades, som ännu kallas Hertig Karls gruva, och en hammare byggdes, som först här hafva rivits 1664. Vi hafva redan anfört en skrifvelse af 1607 till dåvarande ståthållaren Olof Kristoffersson, att spana efter tennmalm vid ”Göstaborgen“ eller Gåsborn. Aret derpå vill Koungen veta ”huru det tillstår med silfverbruket vid Lingesberget, så ock om den tennsmältaren, som följde Mats Pumpemakare dit ner, håller på att vid Gåsborn försöka tennmalmen, efter som vi tillförene skrefvo dig om, och skall du tillhålla Landsfogdarna der i Wermland att de befalla sig om att skicka oss mer skinnvaror, än här till skett är. Eller vele vi få dem annat att beställa.“ Några månader senare får Jöns Bock bref, att han låter Jörjen Dietz, tennsmältaren, med sina gesäller bekomma hvad

de till sitt arbete behöfva, och $10/1$ 1609 till såges ståthållaren, att han skall köra ved till tennstrecket och låta bränna och bryta till 5 å 6 famnar djupt och låta veta huru malmen ställer sig. Äfven i Karlskoga hade uppdragts tennmalm. En Botolf Andersson får uppdrag $10/6$ 1608 att jemte fogden i Östersyssel, nämnde Jöns Bock, begifva sig till Lingesberget i Karlskoga, att undersöka hvad malm det kan vara. Hvarje bonde i Karlskoga socken, skall hjälpa till med ett dagsverke att undanröjja jorden vid Linningsberget, och någon tid derefter $8/7$ får äfven Nils Konstmästare (Nils Kristoffersson Grabe eller Grawe) bref, att fogden i Nerike hade anmält att på botten vid landet af sjön Linnungen i Wermland, (nu i Grythytte socken, och Rockholm) vore malm. Han skulle derföre resa dit och tillse, om sjön genom vattenkonst kunde aftappas; och den 16de i samma månad till såges ståthållaren, att till prof uppskicka $1/2$ tunna tennmalm från Karlskoga. Huru alla dessa försök slog ut, ha vi oss icke bekant.

År 1609 den $10/6$ skrifves till Jöns Bock, ”att låta bryta af den sten, som i Karlskoga vankar (ställsten?) och är gul till att se uppå som gammal ost och låter skära sig med knif, till 50 eller 60 lass, och skall hvar sten vara till 2 alnar, och till det ringaste $1 1/2$ aln lång och en fot tjock. Sedan skall han med allra första låta föra den samma sten till Nerike.“

Man finner att Karl både såsom Hertig och Konung med största noggrannhet och outtröttlighet vakar öfver sina angelägenheter så väl de egne som statens. Han vill helst med egna ögon skåda, sjelft pröfva att allt går som det bör. Der han icke kan komma, handlar han genom ståthållare, fogdar eller särskildt utsedde, utrustade med bestämda tänkesedlar, och vill derpå ha noga besked skriftligen eller helst muntligen. Då kunde det beta: "Wår Gunst. Wij hafve Kristoffer Grann något med digh att tala. Befalle fördenskull att du begifver digh till oss med första. Rätte digh härefter. Carolus."

Ståthållaren hade sin kamererare på stat; så synes ock Wermelands 2:ne fogdar haft s. k. "skrifvare". Bergslagens räkenskaper förekomma ofta under fogdarnes i Östersysslet redogörelser, och vore väl bergsfogdarne att anse som dessa skrifvare i bergslagen, ehuru de nämnas fogdar. Med deras befattning förändrades också den att vara fogdar eller förvaltare på de furstliga bruksegendomarne. Landsfogdarne i Östersysslet bodde intill 1584 på Brogård, derefter oftast på Karlsbergsgård, men kanske ock på Kroppa eller på förlänta hemman. De voro under Karls tid i rätt liflig rörelse från det ena stället till det andra.

Den första fogden på Kroppa var, 1584 *Hans Lakej*, kallad "fogde på Silfverbruket

tillika med årliga rentan af Wermelands Berg." Han var troligen den Hans Persson som 1585 och 86 var "fogde på Nykroppa med årliga rentan af Wermelands Berg samt Warnums skogsbygd." Lasse Eriksson, som vi nämnt, var då Silfverskrifvare i Wermeland och vid Nykroppa. *Karl Jonsson* var Silfverskrifvare 1586—93 och benämnes 1589 "fongthe öfver Silfververket och Bergslagen." *Söfferin Göteson* 1594 var "för Hornkulla silfververk samt Jernbruket på Wermelands Berg med Fernebo socken och Warnuma Skogsbygd." Niklas Nilsson i Östersysslet gör 1601 och följande år räkning för Bergslagen och Kroppa; men flyttas till Taberget vid Jönköping. *Anders Richardsson* gör 1603 opbörd och utgift för Nykroppa gård och jernbruk, likaledes 1604. *Jon Olsson* gör 1604 och 5 räkning för Nykroppa gård, äfven 1606, men *Jöns Bock* för Bergslagen. Han var tillika fogde i Östersysslet ända till 1622 och bodde troligen oftast på Nykroppa.

Det tyckes hafva uppstått en märkelig förflamning i verksamheten på de kungliga gårdarne efter Konung Karl 9:des frånfälle. Nya arbeten inställdes och folket indrogos till det oundgängligaste. Så skedde å Karlbergs och å Bro gårdar. Det samma har ock skett i Bergslagen. Ännu 1618 var Kroppa gård 28 personer i änshållet utom smeder och arbetare. Några nya anläggningar, nya försök omtalas

icke vidare. Sådant lemnades nu åt enskild omtanka och företagsamhet. Denna hade också genom föredömet och kraftig uppmuntran vaknat till ett alldeles nytt lif. Konungens yngre son Karl Filip hade redan vid 3 års ålder 1604, förklarats för Hertig i fadrens furstendöme, som bekräftades genom testamente 1605. Och redan 1609 insattes han deruti, ehuru fadren fortfarande styrde landet, och efter honom modren, Drottning Kristina den äldre. Efter slutade studier och företagen utländska resa bevistade den unge Hertigen lifländska kriget 1621, men dog plötsligen den 22 Januari 1622, något mer än 20 år gammal, i Narva. Furstendömet förenades åter med det öfriga landet efter att under mer än femtio år hafva rönt välsignelsen af en särdeles omsorgsfull regering. Den store Gustaf Adolfs dagar voro upptagna af andra och större företag. För honom gälde det att föröka sina inkomstkällor. Redan den 23 Maj 1622 utfärdas arrendekontrakt på Östersysslet i Wermeland mot 9,863 daler $14\frac{2}{3}$ öre för Samuel Lott och Jan von Fosola. Något derefter arrenderades äfven Kroppa af den sistnämnde. Tullen vid Brohamn upptogs 1627 till 150 daler, Kroppa gård, grufvor, hyttor, hamrar och strömmar 1,200 daler; brukens och Asphytte hamrar uti årlig stadga 8 skepp. stångjern, som gör 72 daler. Denne man hvars namn vanligen skrifies Johan von Vosseln var boende på

Kroppa gård, der han dog 10 sept. 1629, såsom hans grafsten i Kroppa kyrka upplyser*). Medarrendatorer voro Johan v. Ferren och Gordhard v. Wattendouch. Om desse Holländare har uti kyrkoboken antecknats på 1740-talet efter gamla måns berättelser, att Wattendouch var den förnämste af dem. Han såges hafva varit mycket rik och omtänksam samt nedlagt stor omkostnad på bruket, för att få det i stånd. Han dog i Göteborg. Johan v. Savoland, som varit bokhållare hos nämde Herrar, äktade von Vossels dotter och inträdde i bolaget. Han bodde på Kroppa länge efter dem och dog eller afträdde arrendet 1648. Hans dotter var gift med Holländaren Amya i Göteborg. Han hade också en son, som bodde på Stora Fors, hvilken egendom Savoland hade, från Arf och Eget, skatteköpt redan 1628.

Ekonomien vid bruket såges varit så inrättad, att arrendatorerna höllo 60 drängar och landet vester om Karlstad andra 60 arbetare, på det sätt att 16 hela gårdar legde tillhopa en dräng och gäfvo 1 Daler k.mt hvardera i lön, så att hans lön utgjorde 16 Daler, men födan fingo de af arrendatorn. När året var ute hade han frihet att taga afsked, i hvilken händelse bönderna legde en annan,

*) Hi jacet sepultus prudens et spectabilis Johannes a Vosseln, qvi in Domino in Aula Kroppensi Anno Domini 1629, 10 Sept. ætatis suæ 53 pie abdormiuit. Faciet Deus ut æterna bona accipiat.

men de flitige hade Patronernas tillstånd att sätta sig ner på skogen och rödja åt sig åker och äng. På så sätt är t. ex. Lårhöjden upptagen af en Mattes från Elgå socken. Smoder och bruksfolket hade frihet att hvar söndag äta och dricka på Herregården, Wattendonch har hållit en ordinarie Bryggare åt Bruksfolket.

Våre — tillägges det vidare — voro icke den tiden så vane att kola, utan dertill voro Fransmän införskrifne, som lågo här och der i skogen på milbottnarne. Kolen kördes på vagnar, som om sommaren gingo på hjul, om vintern på kälkar. Halfannan stig eller 3 rys-sar kördes på hvar vagn, hvaraf kommer att ännu så många tecken till stora vagnsvägar synas i skogarna. Här bodde också vissa vagnskörare, hjulmakare och andre, hvaraf Hjulmakartorpet har sitt namn. Vid Hättelf bodde aldraförst en tysk stålsmed, som der brände och tillverkade stål. Desse Holländare gräfde och uppränsade den så kallade Norsbäcken, genom hvilken kanal varorna fraktades från och till Sjöändan i Warnums socken, derifrån de kördes till Brohamn. Så långt kyrkoboksanteckningarne*). 1640 års jorde-

*) Efter gamla mäns berättelser omtalar ytterligare Fernow: På skogen väster om Röskebergen och norr om Gångstigmossen är en kolbotten, kallad Kungsbotten, der Carl IX legat på fogellek. På Gångstigmossen var orrlek, och tjederlek på Sätterbergen. Der hade och hittats en silfversked, en gulltårning och en gullring.

bok öfver Wermelands Berg upptager der 19 stycken hamrar, och Kongl. Maj:ts hamrar, som arrendatorerne bruka, voro 13 stycken.

E. Fernow i sin bekanta afhandling om Wermelands Berg, vet att berättat, att Joh. Savoland efterträdde af Ludovicus de Geer och att Drottning Christina derefter skänkte Kroppa gård till sin Klädmästare och Hofintendent Johannes Lejoncrona. Sedermera, 1661, öfvergick gården till Otto Dross. Denne råkade 1666 i obestånd och sålde till den bekante läkaren, Fransmannen Durietz.

Om Otto Dross' sätt att sköta bruket heter det i en häradsyn, som på Kongl. Maj:ts befallning hölls vid Nykroppa 1686: Befans att Otto Dross vid sin ankomst ruinerade 5 hamrar och ville efter sitt hufvud uppsätta nya till månges förundran; 2:o att han köpt afläse Håtsjöhytta, som vid andra blåsningen brann up; 3:o uptagit en koppargrufva men ej fått sit igen, och sluteligen ingen Credit; 4:o uptagit Kammargrufvan med stor kostnad vid vatn och gråberg och då det ej ville hjälpa, Kronogrufvan, hvarvid han lät göra en ofantligt stor prom i Yngen til 300 tunnor half last, som 4 gr slogs sönder och sluteligen sank vid Gl Kroppa, kört med oxer dagar och nätter vid järnlykta, samt sålt skinn och ben dyrt til torparne och tagit 3 dlr för 1½ magert kött. Han var gift med Christina Lemons

Aschiatorn Gregoire François Du Rietz till Kroppa och Stora Forss, Ludwig XIII:s, Christinas och Carl Gustafs f. d. lifmedikus köpte 1666 den förstnämde egendomen och 1673 den senare af Savolands arfvingar, och fick 1677 sätesfrihet på dem båda med många rå och rör. Han dog i Stockholm 1683.

Genom Carl XI:s reduktion återföll Kroppa och Storfors till kronan år 1687.

Jonas Stockhusen, Hammarpatron på Cron-torp och Rådman i Christinehamn, blef derpå Kongl. arrendator å Kroppa till sin död 1696. Han har grafsten och dyrbart Epitaphium i Christinehamns kyrka.

Glas Linroth var den sista Kongl. arrendator af Kroppa kronobruk, hvilket den 1 oktober 1714 af Kammarkollegium försålles med alla dess tillhörigheter till nämde arrendator. De underrättelser om Kroppa gård, som vi här sammanfört, lära åtminstone vittna, att allt tillhoppa utgjort en anseelig egendom. Fernow har en berättelse ur folkets mun att fordom varit ett kapell och ett kloster vid Herrhult och att man der länge påträffat meniskoben och grafkors af jern. Det förre torde vara rätt rimligt, då vi sett att vid medeltidens slut både Gammal- och Nykroppa hyttor varit i verksamhet icke långt från hvarandra. Bergsmän och skogsbyggare vid sjöarnes stränder ha behöft åtminstone en invigd begravningsplats i sitt granskap. Kyrkovägen

för både levande och döde härifrån till moderkyrkan vid Fernsjön var både lång och ond. Det berättas att den förde öfver Daglösen vid Likstad. För dem, som bodde vid Östersjöns södra ända var vägen till Warnums kyrka icke kortare och föga bättre. Man kan vara viss att här verkligen funnits ett kapell vid katolska tidens slut. Och man känner, att konung Gustaf af sparsamhetsskal förstörde flera sådana nybildningar annorstädes i Werneland. Talet om kloster och munkar åter är en gemensam tradition inom alla äldre bygder af vårt land. Då Hertig Carls verksamhet bragte lif i de nästan öde skogsmarkerna, instälde sig också krafvet af en kyrklig medelpunkt med förnyad vigd. En sådan blef nu Kroppa gård. Hertigen nitäskade för gudsfruktan och man skred till arbete först efter en gemensam morgonandakt. Gårdspredikanter förordades genast. En Herr Anders Olai var predikant vid sölfbruket Nykroppen till 1589. År 1589 kallas Herr Tomas "min nådige Herres Hofprest", Herr Olof nämnes 1601, Herr Hans 1605, Herr Christoffer Petri 1613, Herr Häkan nämnes 1614 och följande år.

För kyrka och begravningsplats utsågs ett skönt ställe i grannskapet af verkstäderna på en höjd mellan elfven och sjön med härlig utsigt. Tiden för kyrkans byggnad känner man icke med visshet, men man kan antaga, att detta skett tidigt. Det stora antal af men-

niskor, som rörde sig här isynnerhet vid 1600-talets ingång, låta förmoda det, äfvensom de många anläggningar, som år efter år gjordes i granskapet. Redan 1603 tyckes Kroppa varit annex till Fernebo. 1624 blef Kroppa eget pastorat. Hertigen hade redan 1586 blif Kroppa eget skogsbygd afsöndrat Carlskoga pastorat, af hvars norra del Bjurkärens socken 1643 dannades. Samma år bildades af den återstående Warnums skogsbygd Lungsunds socken, som förenades med Kroppa pastorat. Vid Warnums kyrka och Bro-hamn anlades samtidigt, 1642, staden Christina-hamn.

Sjelfva kungsgården var uppförd vid sidan af Kroppa elf nära dess utflöde i den lilla Östersjön och hade en mycket vacker belägenhet. Det berättas att den utgjorts af fyra byggnader, hvilka inneslöt en fyrkantig gårdsplan, 200 fot i hvarje sida och att hufvudbyggnaden erbjudit en behaglig utsigt åt sjön. Öfver ån, vid hvars högra och motsatta strand verkstäder eller boningar funnos, ledde en bro upp mot kyrkan. Gården, byggd på 1580-talet och säte för den furstliga förvaltningen i Wermelands Berg in på 1620-talet, var medelpunkt för en liflig verksamhet och hyste en talrik befolkning, och hugnades under tiden ofta med besök af dess höge ägare. Sednast — så vidt man känner — var Gustaf 2:e Adolf der den 31 Juli 1624, då han bland annat utfärdade privilegier för hyttor vid Grun-

sjön och Svartsången "från vår gård Kroppa". Boningshusen kvarstodo utan tvifvel så länge kronan var ägare af godset. Storfors fann mera behag för senare innehafvare. Uppförde af trä, har under tidernas lopp hvarje spår af Kroppa kungsgård plånats ut. Fernow utbrister: *Seges est, ubi Troja fuit.*

och den ståtliga byggnaden som är byggd i
 en stil som är mycket sällsynt i Sverige.
 Den är byggd i en stil som är mycket
 sällsynt i Sverige. Den är byggd i en
 stil som är mycket sällsynt i Sverige.

Sista arkets samt omslaget tryckt 1888
 hos A. F. Broström, Kristinehamn.